

ETO: 82.091

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

**CSALÁDTÖRTÉNETI MODELLEK
A KÖZÉP-EURÓPAI IRODALMAKBAN
(Dabrowska, Krleža, Babits)**

KISS GY. CSABA

Az MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, Magyarország

Közlésre elfogadva: 1982. febr. 25.

Vázlatunkban az európai irodalom egyik XX. századi műfaji változatának, a polgári családregeynek három tipológiai rokonát, Maria Dabrowska: *Éjjelek és nappalok* című regényét, Miroslav Krleža: *Glembay-ciklusát* és Babits Mihály: *Halálfi* című regényét kíséreljük meg összevetni két szempontból; egyrészt az expozíció hasonló és eltérő sajátosságait vizsgálva, másrészt az expozíció családtörténeti visszatekintésében ábrázolt történelem néhány párhuzamos vonását érzékeltetve.

Nincs módunk itt tüzetesen tárgyalni a modern polgári családregeynek, családtörténeti regénynek, nemzedékregénynek stb.¹ nevezett műfaji változat poétikai sajátosságait. Arról a regénytípusról van szó, amelyet leggyakrabban az európai irodalom következő paradigmatis mûveivel szoktak jelölni: Thomas Mann — Buddenbrooks, Roger Martin du Gard — *Les Thibault*, John Galsworthy — *The Forsyte Saga*, Makszim Gorkij — *Gyelo Artamonov*uh. Ennek a műfaji változatnak az útját nemcsak a nyugat-európai és az orosz regénytörténetben lehet nyomon kísérni, születtek tipológiailag hasonló mûvek a keletközép-európai irodalmakban is. További kutatásra váró kérdés, hogy a polgári családrege keletközép-európai változata rendelkezik-e csakis rá jellemző poétikai sajátosságokkal, hogy elterjedésének határai hol húzhatók meg. Annyi bizonyosnak látszik, hogy ez a regénytípus régiókban a nyugat-európai irodalmak által nyújtott minták ösztönzésére született meg. A keletközép-európai népek irodalmi gondolkodását jellemző módon állapította meg az irodalomtörténeti kutatás egy-egy műről, hogy tipológiai rokonságban áll a polgári családrege nyelvvel, a műfaji változat tipikus mûveinek említett listáját kiegészítette a saját nemzeti irodalomban született alkotással vagy alkotásokkal, nem föltételezték (azaz inkább nem ismerték) hasonló mű létrejöttét a szomszédos irodalmakban. Így rendeli a klasszikus európai mûvek mellé Hankiss János például Tormay

¹ A gazdag szakirodalomból csak a legutóbbi időszak általam használt néhány művére utalnék. *Gorilovics* Tivadar: *A modern polgári családrege*. Budapest, 1974.; *Anna Frydrychs*: *Problèmes concernant le „roman-fleuve“ I—II.* = *Zagadnienia Rodzajow Literackich* (Lódz) 1968. 1. sz., 2. sz.; *H. Szász* Anna Mária: *Társadalmi tendenciák ábrázolása és műfaji sajátosságok a 20. századi családtörténeti regényben.* Kandidátusi értekezés. Szeged 1976. MTA Kézirattár 255 1.

Cecil A régi ház című regényét, a lengyel Anna Frydrychs többek között Mária Dabrowska Éjjelek és nappalok-ját, a horvát Ivo Vidan Miroslav Krleža Glembay-ciklusát.²

A polgári családregény fontos szervező elve az egymást követő nemzedékek ábrázolása, ezért ezeknek a műveknek a fölépítésében alapvető szerepet játszik az idő. A családregényekben az időbeliséget általában nyelvi pontossággal kifejezik, a történet ideje több évtizedre terjed ki, az elbeszélés ideje és a történet ideje közötti kapcsolatot rendszerint diszkontinuitás jellemzi. Számunkra most ebből elsősorban az a lényeges, hogy a műfaji változatban a történet ideje „történelmi idő“, határai gyakran egy egész korszakot fognak egybe. A történelmi folyamatok makrohullámai meghatározó módon befolyásolják a családok mikrovilágát, s bár az író ebben a viszonylag zárt világban mozog, a részben az egészt kívánja megragadni. Föltételezhető, hogy az európai minták áthasonítása során Közép-Európában és Kelet-Európában mind az epikai hagyomány mássága (gondolunk például a regény múlt századi útjának jellegzetességeire, a megkésettiségre, a diszkontinuitásra), mind a polgári fejlődés nyugat-európaiktól eltérő vonásai következtében az íróknak sajátos problémákkal kellett szembenézniük. Épp az epikai műnem fejlődésében tapasztalható sajátosságok (elsősorban a realista regény jellegzetességei) határoznak el egy keletközép-európai régiót, amelynek számos vonása nemcsak a nyugat-európai irodalmakétól, hanem az oroszétól is különbözik. A polgári fejlődés — mint ismeretes — térségünkben felemás módon, a nyugat-európaiktól eltérő társadalmi-gazdasági viszonyok között, nem saját nemzetállam keretében következik be. (Így természetesen itt nem lehet egy „szabályos“ polgári család fölemelkedését és hanyatlását az ábrázolás tárgyául választani.) Nehéz volna ott a hagyományos polgári világ válságáról beszélni, ahol tulajdonképpen ez a világ igazán ki sem alakult, a nyugat-európai polgárságnak megfelelő történelmi szerepkört a középnemesi, gazdagparaszti vagy értelmiségi rétegek vállaltak.

A nyugat-európai család- vagy nemzedékregény tipológiai megfelelői vagy rokonai a mi térségünkben tehát szükségképpen más környezetből választanak a társadalom fejlődési törvényszerűségeit tipikus példaként (műfaji változatunk részint a naturalizmus, részint a realizmus valóságfelfogásával bír, nagy jelentőséget tulajdonít a tipikus fogalmának) illusztráló családot. A családregény keletközép-európai tipológiai hasonlóságai és eltérései mindenekelőtt irodalmon kívüli okok következményei, s e tipológiai összefüggések leginkább az ábrázolt tárgyiasságok rétegében ragadhatók meg. Vizsgálódásunkban így óhatatlanul fontos szerepet játszik a művelődéstörténeti megközelítés. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a keletközép-európai családregény lehetséges hazai befogadói is alapvetően más meghatározottságok között éltek, mint a nyugat-európai vagy orosz műveké. Író és olvasó viszonyában a mi térségünkben a polgári nemze: téválás kezdete óta markánsan jellemző az irodalmi műnek tulajdonított erős posztulatív funkció, a külön-

² Hankiss János: Problèmes du roman historique = Zagadnienia Rodzajów Literackich 1959. 2. sz.; Anna Frydrychs i. m. Ivo Vidan: Ciklus o Glembajevima u svom evropskom kontekstu. In: Hrvatska književnost prema evropskim književnostima. Zagreb 1970. 461—539.

böző irányzatokban — még a realizmusban is — tapasztalható didakticizmus, az irodalmon kívüli célok közvetlen vállalása.

A teljesség igénye nélkül csak jelezni kívánjuk, hogy milyen konkrét művek állnak tipológiai rokonságban az európai család- vagy nemzedékregény műfaji változatával térségünk irodalmaiban. A lengyel irodalomban mindekenélőtt Maria Dabrowska említett többkötetes „regényfolyamát” (Noce i dnie — Éjjelek és nappalok — 1932—1934.) kell idesorolnunk, továbbá *Hermunia Naglerowa* (1890—1957) *Krauzowie i inni* (Krauzéék és a többiek, 1936) című be nem fejezett regényciklusának három kötetét. A magyar irodalomból Tormay Cecil *A régi ház* (1914) és Babits Mihály *Halálfiái* (1927) című regénye áll a legközelebb az említett európai családregények típusához. A román irodalomban *Duiliu Zamfirescu* (1858—1922) *A Comăneșteanu nemzetség* (Neamul Comăneștilor, 1898—1902) című regényciklusa rokon jelenség. A cseh irodalomból *Anna Maria Tilschova* (1873—1957) két regényét, a *Stará rodinát* (Régi család, 1916) és a *Synovét* (Fiak, 1918), továbbá *Karel Matěj Čapek-Chod* (1860-1927) *Turbina* (1916, magyarul Századvég a Moldván címmel jelent meg, Pozsony 1956) című művét kell említenünk. A horvát irodalomban a családregény tipológiai megfelelője *Miroslav Krleža* *Glembay-ciklusa*, amely három drámából és egy kötetnyi, esszéhez közelálló elbeszélésből áll. „Ez a ciklus azonban már eleve öntudatosan, tervszerűen felépített egész.” — állapította meg Sinkó Ervin.³ Érdeemes idéznünk Lőkös István megfogalmazását is, aki a *Glembay-ciklusról* azt mondja: „... legtalálébban az európai családregény ’formabontásának’ nevezhetnénk.”⁴

A polgári családból Keletközép-Európában gyakran lesz nemesi-bojári (Dabrowska, Babits, Zamfirescu, de Krležánál is a *Glembay* nemzetség több ága), s a nemzedékek sora nemcsak a társadalmi emelkedés és hanyatlás lépcsőit járja, hanem egyik-másik esetben nemzetiségét és anyanyelvét is megváltoztatja (például a Kelet-Galíciában lengyellé váló Krauzéék *Naglerowa* regényében, a megmagyarosodó Ulwingok Tormay Cecilnél, vagy a muraközi horvát-szlovén közegekből származó *Glembayok* sajátos osztrák-magyar tudatú zágrábi patriciuscsaládja Krležánál).

Most csupán arra szorítkozunk, hogy egy magyar (*Halálfiái*), egy horvát (*A Glembay-ciklus*) és egy lengyel (*Éjjelek és nappalok*) mű két mozzanatát, az expozíciót és a családtörténeti előzményt, illetve a kettő összefüggését szemügyre vegyük. A három mű kiválasztása nem volt esetleges, hiszen mindegyik a családregénynek vagy nemzedéki regénynek nevezett műfaji változat minta-érvényű alkotásaival tart tipológiai rokonságot — és természetesen egymással is —, továbbá mindegyik igen fontos szerepet játszik saját nemzeti irodalmának fejlődésében.

A családregénnyel foglalkozó szerzők mindegyike nyomatékkal hangsúlyozza a műfaji változat és a történetiség szoros kapcsolatát. Itt most csak egy véleményt — Gorilovics Tivadarét — idézünk: „... a családregény lényegéből fakadóan történeti beállítottságú, történelmi szemlélet híján létre sem

³ Sinkó Ervin: *Miroslav Krleža műve*. In: *Korok, nézetek, alkotások*. Vál. Petar Džadžić. Ujvidék 1968. 487. 1.

⁴ Lőkös István: *Krleža, a Monarchia és Közép-Európa krónikása*. In: *Hidak jegyében*. Budapest 1974. 97. 1.

jöhet.⁵ Mint mondtuk, rendszerint egy történelmi korszak megjelenítéséről van szó. Ezt a történelmi korszakot a családtörténet valamelyik menzedékének számszögéből látjuk. Dabrowska, Babits és Krleža művében a harmadik menzedék, az unokák — Agnieszka, Sátorfy Imrus vagy a Glembay-ciklusban például Marcel Faber-Fabriczy — állnak a legközelebb az író nézőpontjához. A történelmi korszak tehát a közvetlen családi visszaemlékezésben és személyekben — szülőknél, nagyszülőknél — élő kor, amelyer családtörténeti jelenidőnek is nevezhetünk. A történet idejét mindhárom műben konkrét történelmi eseményekre való utalások határozzák meg. Dabrowska regényében a kezdő dátum az 1863-as lengyel felkelés, a befejező jelenet Kaliniec (Kalisz) 1914-es bombázása. Babits „Tisza Kalmán érájaként“ határozza meg a történet kezdetét (az illető politikus 1875 és 1890 között volt miniszterelnök) az Epilógusban Imrus Erdőváron kapja meg az új folyóiratot, a Nyugatot (1908). Krleža ciklusában a nagyszülők nemzedéke a hetvenes-nyolcvanas években éli fénykorát, az unokák életét bemutató dráma, a Léda 1925-ben játszódik. Mivel családtörténetekről van szó, utalniuk kell az íróknak arra is, honnan léptek a történet idejébe a szóbanforgó családok. Ezért szinte a műfaj szükségszerű tartozéka a családregény elején közölt rövid összefoglaló a nemzetség őseiről, a család származásáról. Ahogyan látni fogjuk, más-más módon oldották meg íróink ezt a feladatot. Előbb néhány szót arról, milyen családot választott a lengyel, a horvát és a magyar író. A történetek jelen ideje a polgárosodás kora, ami közép-európai viszonyaink között — nagy mértékben egyszerűsítve — a középnemesi rétegek egyensúlyvesztését, hivatalnoki és értelmiségi pályákra kerülését, a polgári rétegeknek a nemesi életformához való asszimilálódását, gyors karrierüket, az állami és nemzeti identitástudat ellentmondásos voltát is jelenti. A műfaji követelményekhez úgy maradhatott hű az író, ha a kiválasztott család reprezentatív, részint mint egy réteg vagy osztály jellegzetes képviselője, részint mint az alapvető történelmi folyamatok hordozója. A horvát Glembay család egy jellegzetes közép-európai képlet kifejezője, — Krleža egyik korai kritikusa, Marko Ristić óta ismeretes e történelmi-szociológiai képződmény jelölésére a *glembajevština* (glembayizmus) szó⁶. A zágrábi alsóvárosi patricius család plebejus sorból kapaszkodott néhány nemzedéken át magasra, s nemes családokkal összeházasodva a mindenkori uralkodó politikát kiszolgálva lett a báni Horvátország gazdasági és hatalmi elitjének tipikus képviselője. A lengyel Dabrowska és a magyar Babits családtörténetének szereplői más világból származnak, a lengyel és a magyar történelem sajátos kultúrájú, évszázadokon át vezető szerepet játszó rétegekből, a középnemességből, mely a XIX. század második felének politikai és gazdasági változásai következtében megrendült helyzetűvé válik. A lengyel Bogumil Niechcicnek az 1863-as felkelés után már birtoka sem maradt, s intézőként kell magát és családját fenntartania, az „úrigyerek“ Sátorfy Miskának a jogi stúdiumok és a hivatalnoki pálya kínálkozott a kiegyezés utáni Magyarországon.

A három író különbözőképpen ábrázolja a családok „előtörténetét“, a mű jelenideje előtti eseményeket. A családregényekben ennek az előtörténet-

⁵ *Gorilovics* Tivadar: i. m. 21. 1.

⁶ Marko Ristić használta először a Gospoda Glembayevi-ről (Glembay Ltd.) írt 1929-es bírálatában. V. ö. Miroslav Krleža. Zbornik. Zagreb 1963. 99. 1.

nek elsődleges funkciója az információközlés. Az exozícióban mutatja be az író azt a társadalmi-történeti közeget, ahonnan az illető család származik. Régmúlt események elbeszéléséről van szó, amit időhatározókkal, megfelelő igealakokkal érzékeltet a szerző. „Valamikor réges-régen a Niechcicek nagyjából olyanformán éltek, mint a többi falusi kastély lakói.”⁷ Ez Dabrowska regényének első mondata. Az előtörténet tartalmazza a családi legendákat, rendszerint direkt írói közlésben, a műben elmondott történettől valamilyen módon elkülöníti az író. Babits például regénye első fejezetének azt a címet adja: *Évek*, ezután következik a *Napok*. Egyértelmű, hogy más időviszonyokról van szó. Dabrowska a regény elé illesztett rövid krónikát nem számozza fejezetként, s az első fejezet első mondatában szerepel a *most* időhatározó, ami szembeállítható a bevezető mondat *réges-régen*ével. Krleža ciklusa műfajilag is különálló művekből áll, nála az előtörténet külön szöveg (O Glembajevima — A Glembayokról). Persze nem mindig olyan egyértelműek és világosak az előtörténet határai, mint Krleža vagy Dabrowska művében. A Halálfiában például leszűkíthetjük az előtörténetet az első öt alfejezetre, eddig tart Nelli és Miska származásának és összekerülésének bemutatása, vagy akár az első alfejezetre, a „halálos szüret történetére”. Az első (*Évek*) és a második fejezet (*Napok*) közötti legfontosabb különbség, hogy az elsőben az elbeszélés jóval nagyobb időegységeket „ugrik”, mint a másodikban.

Az előtörténet többféle viszonyban lehet a mű többi részével. Dabrowska bevezetője és Krleža család-történeti esszéje metonimikus viszonyban van a regénnyel, illetve a Glembay-ciklussal. Ez érvényes Babits *Évek* című első fejezete és az egész mű viszonyában, de a szüretéről szóló első alfejezet metaforikus viszonyban van a regénnyel. Természetesen az előtörténet terjedelme és funkciója annak is függvénye, hogy a művekben mennyi visszautalás történik a család korábbi múltjára. Nyilvánvalóan ez regényben jóval könnyebben megoldható, s érthető, hogy Krležának drámáihoz hosszabb és részletesebb család-történetet kellett írnia.

Az előtörténet műfaji formája különbözik a három írónál. Krleža terjedelmesebb írása — Bori Imre találó szavával „famíliatanulmány” — a történelmi esszé műfajához áll a legközelebb. Az elbeszélő az értekező műfajokhoz hasonlóan szerzői többesben közli mondanivalóját, forrásokra (pl. plébániai anyakönyv) hivatkozik, nem mulasztja el alkalmanként megadni az egyes alakok életrajzi adatait. Ugyanakkor ítéletet is mond a Glembay-jelenségről: „Hányszor átkozták el a Glembayok nevét heted- és kilencediziglen a tenger sok gazság és nyomorúság miatt, amit a glembayi kamatláb és érdek kérlelhetetlen logikája okozott felebarátaiknak csaknem három évszázadon keresztül: Mária Teréziától a ferencjózsefi uralom késő alkonyáig.”⁸ De a család-történet mellett impresszionisztikus képet rajzol az egyes családtagok életéről, szokásairól, belső és külső világáról is. Tulajdonképpen nincs befejezve, nem zárt szöveg, folytatják az egyes családtagokról szóló novellák és a három Glembay-dráma. Dabrowska rövid bevezetője a polgári kor ihlette családkrónikákkal mutat rokonságot, nincs pontosan megjelölt időbeli kezdete a történetnek,

⁷ Maria Dabrowska: *Éjjelek és nappalok*. Budapest 1958. 7. 1. Ford. Kerényi Grácia.

⁸ Miroslav Krleža: *A Glembayokról*. In: Miroslav Krleža: *A Glembay család*. Budapest 1956. Ford. Dudás Kálmán. 5. 1.

a homályos előidőkben ered, mint a mesék. Közvetlen írói közlés az egész bevezető, szoros időrendben következnek egymás után az események. Babits regényének Évek című első fejezete az időviszonyokon kívül nem sokban különbözik a regény egészétől. Viszont maga az első alfejezet, a szüreti történet az anekdota műfajához áll közel.

REZIME

Modeli porodičnih istorija u srednjoevropskoj književnosti

(Dabrowska, Krleža, Babits)

Cilj našeg istraživanja je da, s jedne strane, potražimo u našem užem kulturnom regionu, u istočnom delu Srednje Evrope, primere koji odgovaraju klasičnim obrascima zapadnoevropskih romana o porodicama (Th. Mann: *Buddenbrooks*, R. Martin du Gard: *Les Thibault*); s druge strane, želimo da ukažemo na nekoliko karakterističnih paralela srednjoevropske istorije prikazanoj u trima paradigmatiskim delima (Maria Dabrowska: *Dani i noći*, Miroslav Krleža: *Ciklus o Glembajevima*, Babits Mihály: *Sinovi smrti*).

Smatramo da se razvoj buržoazije koji se razlikuje od zapadnoevropskog, jasno očituje u istoriji triju porodica prikazanih u ovim delima. Karakteristične su crte: prekidi koji se više puta ponavljaju, pitanje kulturne asimilacije u srednji sloj plemstva, protivrečnosti u pogledu nacionalnog identiteta.

Učinili smo prvi pokušaj da prikažemo povezanost porodičnih istorija sa nacionalnim identitetom u svetu opisanom u ova tri dela.

RESÜMEE

Drei Beispiele der Familiengeschichte in den mitteleuropäischen Literaturen (Dabrowska, Krleža, Babits)

Das Ziel unserer Forschung: einerseits suchen wir die Pendanten der klassischen Typen des europäischen bürgerlichen Generationsromans (Th. Mann: *Buddenbrooks*, R. Martin du Gard: *Les Thibault*, J. Galsworthy: *The Forsyte Saga*) in unserem engeren Kulturkreis, dh. im östlichen Mitteleuropa; andererseits möchten wir auf einige Parallele drei ausgewählten werken (Maria Dabrowska: *Nächte und Tage*, Miroslav Krleža: *Glembay-Zyklus*, Mihály Babits: *Söhne des Todes*) und der in ihr dargestellten Geschichte hinweisen.

Laut unserer Hypothese gibt die komplexe Konfrontation dieser Werke wichtige Beiträge zur gattungspoetischen Entwicklung der mitteleuropäischen Literaturen und zur Kulturgeschichte des mitteleuropäischen Raumes. Als erste Probe wollten wir zwei Elemente dieser Werke vergleichen, nämlich die Rolle der Exposition und die Merkmale der Familienchroniken in der Exposition.